

natuurhistorisch maandblad

NATUURHISTORISCH MAANDBLAD

Orgaan van het Natuurhistorisch Genootschap
in Limburg

MAASTRICHT, september 1980

REDACTIERAAD: mevr. drs. F.N. Dingemans-Bakels;
drs. D.Th. de Graaf; J.A.M. Heerkens Thijssen; H.P.M. Hille-
gers; drs. A.W.F. Meijer; W. Ogg; L.J.M. Veugen (eindre-
dacteur).

Redactie-adres: Bosquetplein 7 6211 KJ Maastricht (tel.
043-13671).

ADMINISTRATIE: A.G.M. Koomen, administrateur.

Adreswijzigingen, opgave van nieuwe leden, inlichtingen over
studiegroepen e.d., artikelen voor- en bestelling van Maandbla-
den en/of Publicaties zenden aan:

Administratie Nat. Hist. Genootschap Bosquetplein 7 6211 KJ
Maastricht. Tel. 043-13671; postgiro 1036366.

Afzonderlijke nummers voor leden *f* 1,75 voor niet-leden
f 2,50; dubbelnummers *f* 3,- resp. *f* 4,-. Auteursrechten voor-
houden.

Op aanvraag verkrijgbaar: Lijst van door het Genootschap uit-
gebrachte publicaties met prijsopgave.

NATUURHISTORISCH GENOOTSCHAP

Voorzitter: Dr. P.J.v. Nieuwenhoven,
Trianonstraat 13, 6213 AB Maastricht. Tel. 043-18897

Secretaris: H.P.A.J. Gilissen.

Rector Thijssenstraat 9, 6237NG Moorveld. Tel. 043-641179

Penningmeester: J.G.H. Schoenmaeckers,

Johan Frisostraat 4 6267 BC Cadieren Keer. Tel. 04407-1368.

Betalingen: postgiro 1036366 t.n.v. Nat. Hist. Genootschap,
Maastricht.

Lidmaatschap: *f* 30,- per jaar; jeugdleden t/m 17 jaar *f* 7,50;
voor Verenigingen e.d. *f* 90,-.

Het maandblad wordt aan alle leden gratis toegezonden.

Litho's en Druk:

Stereo+Grafia, Maastricht.

ARTIKELN IN DIT MAANDBLAD

Voor getekende bijdragen zijn auteurs qua inhoud steeds verant-
woordelijk, m.u.v. redactionele commentaren of naschriften.

Bijdragen te richten aan: Redactie Natuurhistorisch Maandblad.
Tekst éénzijdig getypt met ruime linkermarge en regelafstand
1 1/2.

Latijnse namen van planten, dieren en fossielen (volgens thans
geldende nomenclatuurregels) cursiveren (aangeven met slangen-
lijn); namen van aangehaalde auteurs in kapitalen.

Afbeeldingen (alleen zwart-wit) worden bij voorkeur op kolom-
breedte afgedrukt, bij uitzondering op volle-pagina-breedte. Fo-
to's dienen contrastrijk te zijn; tekeningen waar nodig voorzien
van schaalindeling (i.v.m. evt. verkleining).

Alle bijdragen te voorzien van volledige lijst van aangehaalde
literatuur, in de juiste volgorde: AUTEUR, jaartal. Onverkorte
titel van het geschrift. Tijdschrift Jrg. Nr., bladz.

Een beknopte engelstalige samenvatting is wenselijk.

Voor verdere bijzonderheden raadplege men de redactie.

Overdrukken: als regel stellen wij 25 overdrukken kosteloos ter
beschikking van de auteur. Meerdere exemplaren volgens af-
spraak en tegen vergoeding.

INHOUD

	Pag.
- Van de redactie	161
- Verslagen van de maandelijksse bijeenkomsten te Maastricht	161
- Uit de Flora van Limburg	163
- De Kleefse Tuinen en <i>Araucaria araucana</i>	165
- Heidevelden in Zuid-Limburg	170
- Nieuws van het Natuurhistorisch Museum Maastricht	183
- Boekbespreking	183

VAN DE REDAKTIE

Het voor u liggende nummer van het Natuurhistorisch Maandblad is het laatste dat onder de supervisie van de heer Leon Veugen werd samengesteld. Op 16 oktober vertrekt hij (weer) naar Australië. Twee jaar heeft hij het eindredakteurschap op zich genomen. Eindredakteur, een omschrijving die hij beter vond passen bij zijn aandeel in de redactie dan hoofdredakteur. Immers, zijn taak was het om de resultaten van redactievergaderingen tot een goed einde te brengen: verslagen verzamelen, artikelen zetklaar maken, kopy laten zetten, corrigeren, contact houden met de auteurs, een deel van de lay-out verzorgen en zorgen voor de finishing touch. Het resultaat is een o.i. fris en gevarieerd Maandblad geweest dat er zonder de inzet van Leon Veugen stellig anders had uitgezien. Vakman als hij is, wist hij ook op de drukkerij onze wensen in vaktechnische termen te vertalen en door te geven. Binnen het Genootschap en binnen de muren van het Natuurhistorisch Museum is hij in korte tijd een bekende en gewaardeerde verschijning geworden. We zullen zijn aandeel in de totstandkoming van het Maandblad stellig missen maar proberen op dezelfde voet door te gaan. Vanaf deze plaats willen we Leon Veugen bedanken voor de stimulerende en prettige samenwerking en hem veel succes wensen in Australië.

VERSLAGEN VAN DE MAANDELIJKSE BIJEENKOMSTEN

Te Maastricht 4 september 1980

Het wordt in de Kring Maastricht al een goede gewoonte om na de vakantie zelfgemaakte dia's mee te nemen van planten en dieren ontmoet op een moment dat men er alle tijd voor had om er eens goed voor te gaan zitten.

Maar voor de pauze werd er vooral toch aandacht besteed aan diverse waarnemingen met oog en oor. De heer van Mourik bracht een Maretak mee die hij in de Jura gevonden had op een Zilverspar. Hij vond

hem op 31-7-1980 in de Franse Jura op de weg van Morteau naar Besançon (route D of N 461, de afslag D 41 in; op de kaart is dezelfde weg met D of N aangegeven). Op 12 km ten noorden van Morteau ligt de Roche du Prêtre. Deze geeft uitzicht op een smal en zeer diep dal met zeer steile wanden (300 m.). In de kop van een met grijze korstmossen bedekte spar zag hij een lichtgroene plek die leek op vogellijm. Door de kijker bleek dat er langs de steile wanden nog meer Maretakken in sparren zaten onbereikbaar door de bijna loodrechte wanden. Langs een smal pad dat naar beneden ging naar de vele bronnen onder in het dalletje (Cirque de Consolation) waren hier en daar sparren gekapt van 15 tot 25 meter lang. Na lang zoeken met de kijker bleek er in een van de zware afgekapte takken ook een *Viscum* te zitten.

Deze is na een moeizame klimpartij als bewijs mee naar ons Museum genomen.

Verder in de omgeving buiten het dal waren er geen Maretakken te zien.

De heer Van Mourik had de Maretak voorlopig gedetermineerd als *Viscum album* L. en de Zilverspar als *Abies nordmanniana* (Steven). Op de spar ontbraken de kegels, althans hij had ze niet direkt kunnen vinden.

De heer Kemp merkte op dat het belangrijkste kenmerk bij Zilversparren is, dat er onder de boom nooit kegels te vinden zijn, omdat de kegelschubben afzonderlijk afvallen en de spil blijft staan. Bovendien zitten de kegels alleen boven in de top van de zilverspar. Als standplaats noemde hij van de *Abies nordmanniana* nog de Zilverspar bij de dikke Beuk in het stadspark van Maastricht. Verder de *Abies procera* in het park in Geleen en merkte op dat nog meerdere zilversparstandplaatsen geïnventariseerd waren door de bomenstudiegroep.

De Graaf merkte op dat onze Maretak, de subsp. *album* alleen op loofbomen voorkomt en dat het hier de ondersoort *Viscum album abietis* betreft die bekend is uit Centraal en Zuid-Europa.

Als mededeling had de heer Kemp nog een waarne-

ming van een paartje Kuifeend (*Aythya fuligula*) op donderdagavond 3-7-80, zondagmiddag 13-7 en maandagavond 14-7-80, op het water van de Havenkom ten N. van de Statensingel in Maastricht. Vroeger was het voorkomen van de Kuifeend in Zuid-Limburg een grote zeldzaamheid en zeker een paartje in de broedtijd in de stad.

D. de Graaf meldde de waarneming van 6 Zwarte ooievaars op 23 juli 1980 boven zijn tuin in Daalhof Maastricht. De heer Otten had een Zwarte wouw waargenomen in Duitsland in de buurt van Kohlscheid waarvan door de mensen in de omgeving verteld werd dat hij voortdurend fourageerde bij de forellenvijver ter plaatse, waar hij levende forellen ving. Voor hem was dit nieuw omdat de Zwarte wouw altijd aangemerkt wordt als aaseter.

Naar aanleiding van een artikel in de krant over de studiegroep herpetologie van ons Genootschap vroegen enkele leden zich af, of het verstandig was om aan het voorkomen van kwetsbare dieren zoals de Boomkikker publiciteit te geven. Ook het artikel in ons Maandblad kan tot een extra bedreiging leiden, namelijk een toenemend bezoek aan een dergelijk gebied met daarbij vangactiviteiten door zogenaamde 'liefhebbers' die deze dieren in hun terrarium willen houden. In de discussie bleek dat natuurliefhebbers regelmatig met het volgende dilemma te kampen hebben: niet publiceren heeft vrijwel zeker tot gevolg dat het biotoop verdwijnt door onbekendheid met de aanwezigheid van deze dieren, waarmee de hele populatie ongemerkt wordt uitgeroeid; wél publiceren leidt misschien tot beschermende maatregelen door de overheid waardoor misschien het biotoop in stand wordt gehouden. Daar tegenover staat dat de soort bedreigd wordt door wegvangen. Ook door recreatie kan de soort uitgeroeid worden, omdat ook daardoor een biotoop zeer ongunstig beïnvloed kan worden.

Unaniem is men van mening dat het zeer zinvol is om met name de boomkikkerstand in de gaten te houden. Het betreft een diersoort die zeer kwetsbaar is en reeds bij geringe verslechtering van het biotoop

sterk in aantal achteruit gaat. De gekonstateerde populatie is daarbij nog van nationaal belang, want het is vrijwel de enige resterende redelijk goede populatie in Nederland. Dit geeft wel aan hoe sterk de natuur in ons land achteruit gegaan is in kwaliteit. Door de aanwezigheid van de complete staf van het bijenteelt consultantschap in Hilvarenbeek kregen de aanwezige imkers onder de leden de gelegenheid een aantal specifieke bijenproblemen aan deze deskundigen voor te leggen. Zij waren immers op bezoek in Zuid-Limburg om zo mogelijk alle bijenvolken te onderzoeken op de beruchte mijtziekte waarvan enkele haarden bekend waren. Het was ongetwijfeld de heer Henseld die zijn collega's naar onze bijenkomst had meegenomen en hij kreeg dan ook de kans om uitvoerig de verschillende functies van de bijen in de natuur toe te lichten, functies die veel verder gaan dan de aangetoonde economische waarde die het imkeren heeft voor tuinbouw en fruitteelt. Ook het voortbestaan van vele zeldzame planten in de natuur is alleen mogelijk als er voldoende insecten zijn die zorgen voor bestuiving en het zijn vooral de bijen die daarin de grootste rol spelen. Belangrijk is ook de signaalfunctie van bijen ter bescherming van ons milieu. Zo worden verkeerde bespuitingen door de imkers direkt gekonstateerd, omdat bijen daar zeer gevoelig voor zijn en vaak plotseling massaal sterven als gevolg van verkeerd gebruik van insecticiden bijvoorbeeld. Een telefoontje naar de AID te Tilburg is voldoende om onmiddellijk een onderzoek in te stellen, zowel naar de oorzaak van de plotselinge sterfte als de herkomst van eventuele vergiftiging.

Wat bijna niemand schijnt te weten is, dat het bijvoorbeeld verboden is om op bloeiende planten te spuiten. Ook het spuiten van wegbermen is verboden. Bij konstatering van dergelijke zaken is het ook gewoon een plicht om de Algemene Inspectie Dienst in Tilburg op te bellen, waarna een onderzoek volgt. Hoewel het bijenhouden weer in opkomst is, gaat het toch nog niet al te best met de bijen. Vooral door de toenemende handel in bijenvolken en de gemak-

kelijke verplaatsbaarheid wordt de besmettelijke mijtziekte in de hand gewerkt. In Nederland bestaan er gelukkig goede voorzieningen om deze ziekte rigoreus te bestrijden. Bij konstatering van deze ziekte worden de betreffende volken op deskundige wijze afgemaakt en wordt de imker schadeloos gesteld. Ook is het wettelijk mogelijk een vervoersverbod in te stellen in een bepaald gebied. Helaas ontbreken dergelijke wettelijke voorzieningen in de ons omringende landen, waardoor met name Zuid-Limburg een kwetsbaar gebied is.

Naast de gewone mijtziekte is door toedoen van de mens een nieuwe mijtziekte in Europa ingevoerd, de faroamijt. Deze is veel ernstiger en verbreidt zich met name in Duitsland vrij snel. 'Geneesmiddelen' baten niet omdat er snel een soort immuniteit ontstaat bij de mijten tegen deze middelen.

Na de pauze vertoonden zowel de heer Kemp als de heer Jansen mooie dia's. De heer Kemp had enkele zeer fraaie landschapsfoto's uit onze eigen omgeving meegebracht. Uit zijn toelichting bleek duidelijk hoe nauwgezet hij onze omgeving bestudeert en zeer zorgvuldig werkt aan gedegen documentatiemateriaal. Onmiskenbaar hebben vooral bomen zijn grote belangstelling en wij werden dan ook getraceerd op enkele bijzondere exemplaren die de meesten van ons onbekend waren.

De heer Jansen had een uitvoerige diaserie van diverse planten die hij en zijn echtgenote in Griekenland hadden gezien. Zijn belangrijkste vraag aan ons was eigenlijk: help mij eens met het thuisbrengen van deze voor mij vreemde planten. Ook voor de andere leden bleek dat niet eenvoudig al werd menige plant na uitwisseling van suggesties van naam voorzien. De orchideeën bleken echter nogal wat determinatieproblemen op te leveren. Misschien is dit onderwerp wel iets om een hele avond aan te wijden.

Summary

At monthly meeting observations by members were reported and discussed.

UIT DE FLORA VAN LIMBURG

Waarnemingenrubriek van de Plantenstudiegroep van het Natuurhistorisch Genootschap onder redactie van D. Th. de Graaf, Natuurhistorisch Genootschap, Bosquetplein 6-7, Maastricht, tel.: 043-13671.

Botrychium lunaria (L.) Sw. **Maanvaren**. In een kalkhelling te Wylre, hok 62-23, W. Simons & P. Grooten, 23-6-'80.

Bunium bulbocastanum L. **Aardkastanje**. Te Ubachsberg in hok 62-24, W. Simons & P. Grooten, 21-6-'80.

Campanula rapunculus L. **Rapunzelklokje**. Langs asfaltweg te Beutenaken in hok 62-32 en langs landweg te Gronsveld/Ryckholt in hok 61-38, C.C.M. Coolsma, augustus '80.

Centaurea scabiosa L. **Grote centauri**. Te Wylre in hok 62-23, W. Simons & P. Grooten, 23-6-'80.

Cerastium pumilum Curt. **Dwerghoornbloem**. Tenminste drie exx., opvallend door zwarte klierharen op perron station Bunde in hok 61-18-25*, R. van de Ham, 7-6-'80.

Chrysosplenium alternifolium L. **Verspreidbladig goudveil**. In bronbos achter kasteel Obbicht in hok 60-31 samen met *C. oppositifolium* L., **Paarbladig goudveil**, Sjaak Gubbels & H. Kerp, 15-5-'80.

Cirsium oleraceum (L.) Scop. **Moesdistel**. Vele exx. op enkele plaatsen langs bosrand te Ulestraten-Waterval in hok 62-11-33*, J. Cortenraad, 27-7-'79; te Voerendaal in hok 62-13, W. Simons & P. Grootte, 12-6-'80.

Claytonia siberica L. te Epen bij toegang naar Onderste bos in hok 62-43, C.D. van Oosten, 10-5-'80.

Colchicum autumnale L. **Herfsttijloos**. 20 exx. in hellingbosje op middendeel Keerderberg in hok 62-21, Jo Heynen & W. v.d. Coelen, 5-5-'80; meer dan 60 exx. in weilanden langs de Maas in hok 61-38, W. Ganzevles, 18-4-'80; ± 80 exx. bij Dorrenweg in Savelsbos in hok 62-31, W. Ganzevles en W. v.d. Coelen, 22-4-'80; langs noordoever van de Geul in hok 62-11 minimaal 110 exx., W. Ganzevles en W. v.d. Coelen, 9-4-'80; ± 40 exx. in Cannerbos in hok 61-38, H. Poels, 28-3-'80; meer dan 80 exx. langs bosweg tussen Kanjel en Julianakanaal in hok 61-18, W. v.d. Coelen, 1-4-'80; tussen vijvers en broekland van Marienwaard in hok 61-18, april '79, wg. stinseflora; 300 exx. te Marienwaard in hok 61-18, vogelwerkgroep Meerssen, 15-5-'80; op vochtig terrein op de Grote Heide te Venlo in hok 52-57, Sjaak Gubbels & Hans Kerp, 8-8-'76.

Crepis foetida L. Stinkend streepzaad. Tientallen exx., i.t.t. 1979 toen slechts 1 plant werd waargenomen, in afwerkingsgebied groeve Enci in hok 61-38-12, J. Cortenraad, D. de Graaf & wg mergelgroeven, juni/juli '80.

Cynodon dactylon (L.) Pers. Handjesgras. Op schraal grasland te Plasmolen in hok 46-23*, M. Essers/Plantenstudiegroepexcursie 21-6-'80; in grasveld voor Pannekoekenhuis van de Hamert in hok 52-26*, M. Essers, 26-6-'80.

Cystopteris fragilis (L.) Bernh. Blaasvaren. Te Maastricht bij brug over de Jeker in de St. Pieterstraat in hok 61-28, H. Poels, 10-6-'80; op kloostermuur te Steijl in hok 58-16*, Sjaak Gubbels, 2-6-'79.

Epipactis helleborine L.) Crantz. Breedbladige wespenorchis. Spontaan in enkele tuinen in Daalhof-Maastricht in hok 61-27, M. Baars & D. de Graaf, juli '80; in 5 jaar oude wilgen-elzenberkenaanplant van afgewerkt grindgat te Thorn in hok 58-52, G. Ulijn, P. Vandewall, D. de Graaf, 18-7-'80.

Erica cinerea L. Rode dopheide. In vochtig terrein samen met *E. tetralix*, *Calluna vulgaris* en *Cuscuta epithymum* op de Grote Heide te Venlo in hok 52-57, Sjaak Gubbels & Hans Kerp, 8-8-'76.

Eriophorum vaginatum L. Eenarig wollegras. Langs een ven te Bergen in hok 46-55, M. Essers, 21-5-'80.

Eryngium campestre L. Wilde kruisdistel. In droog grasland te Plasmolen in hok 46-23, M. Essers/Plantenstudiegroepexcursie 21-6-'80.

Eschholzia californica Cham. Slaapmutsje. Op de afdekking van ingekuuld veevoeder in een akker bij Ubachsberg in hok 62-24, P. Grooten & W. Simons, 21-6-'80.

Euonymus europaeus L. Wilde kardinaalsmuts. In hok 58-16, Sjaak Gubbels, 14-5-'80.

Galium cruciata (L.) Scop. Kruisbladwalstro. In hok 58-16, Sjaak Gubbels, 14-5-'80.

Geranium dissectum L. Slipbladige ooievaarsbek. Langs de rand van een bietenakker in hok 62-33, P. Grooten & W. Simons, 23-6-'80.

Geranium columbinum L. Fijne ooievaarsbek. Op talud tegenover sportvelden Sint Pieter - Maastricht in hok 61-28*, J. Cortenraad, 18-6-'80.

Hieracium baubini Bess. In de groeve van de Enci langs de zuidrand van D'n Observant in hok 61-38*, Werkgroep mergelgroeven Plantenstudiegroep, 24-7-'80; op zandige plaats langs rand door vrachtverkeer geteisterde holle weg in hok 60-52, P. Grooten & L. van Dinther, 20-6-'80.

Hieracium murorum L. Muurhavikskruid. In met struiken en bomen begroeide berm van holle weg te Mechelen in hok 62-33, P. Spreuwenberg, 22-6-'80.

Hieracium praecox Schultz-Bip. Vroeg havikskruid. 2 exx. in De Dellen te Meerssen in hok 62-11*, J. Cortenraad, juni '77.

Hyosciamus niger L. Bilzekruid. Houdt stand in Afferden in hok 46-44 door zich steeds weer uit te zaaien bij een pluimveebedrijf, M. Essers, 31-5-'80.

Hypericum elodes L. Moerashertshooi. Aan de bovenloop van het Geysters Ven (hok 52-15) massaal de oevers bedekkend, M. Essers, 4-7-'80.

Hypericum pulchrum L. Fraai hertshooi. Langs landweg te Heyen in hok 46-44*, M. Essers, 20-6-'80.

Lactuca serriola L. Kompassla. 10 exx. bij fabriek te Wyck (Maastricht) in hok 61-28. C. Coolsma, 10-8-'80; te Heerlen in hok 62-13 en te Brunssum in hok 60-54*. G. van der Mast, 16-8-'80.

Lamium galeobdolon (L.) L. Gele dovenetel. In bronbos achter kasteel Obbicht in hok 60-31. S. Gubbels & H. Kerp, 15-5-'80.

Lathyrus aphaca L. Naakte lathyrus. Langs de zuidrand van de Enci-groeve in hok 61-38-12. Werkgroep mergelgroeven/J. Cortenraad & M. Baars, juni '80.

Lathyrus nissolia L. Graslathyrus. Te Meerssen in hok 62-11* sinds 1977 met ± 3 exx. standhoudend. J. Cortenraad, juli '80.

Lathyrus sylvestris L. Boslathyrus. ± 5 exx. onder meidoornhagen in hok 62-21*. J. Cortenraad, juli '78 en '79.

Legousia speculum-veneris (L.) Durande ex Vill.. Groot spiegelklokje. In de Encigroeve langs de westrand grenzend aan Popelmondedal in hok 61-38. Werkgroep mergelgroeven / R. Vriezen, D. Th. de Graaf, 15-7-'80.

Linaria cymbalaria (L.) Mill. Muurleeuwebek. Vanaf 1979 aanwezig op oude muur te Heerlen in hok 64-14. G. van der Mast.

Lonicera xylosteum L. Rode kamperfoeli. 4 struiken te Valkenburg in hok 62-12, J. Cortenraad, 20-5-'80; 1 ex. te Geulhem in hok 62-21, J. Cortenraad, 19-5-'80.

* betreft aanvullingen op de Atlas van de Nederlandse Flora deel 1 of op de voorlopige gestencilde verspreidingskaartjes, voor zover verschenen, zoals die op bovenstaand adres verkrijgbaar zijn.

Summary

Some finding places of interesting species are mentioned.

DE KLEEFSE TUINEN EN ARAUCARIA ARAUCANA

door

A.H.J. FAASSEN

Stalbergweg 348, Tegelen

Niet ver van Limburgs dreven werden in het midden van de zeventiende eeuw rond de stad Kleef luisterrijke tuinen aangelegd, die niet alleen de verfraaiing van de stad ten doel hadden maar tevens verzamelplaats waren van allerlei exotische gewassen. Deze tuinen werden aangelegd op initiatief van Graaf Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1679), die van 1647 tot aan zijn dood in 1679 stadhouder van Kleef was voor de Keurvorst van Brandenburg. Graaf Johan Maurits had een grote belangstelling voor natuurwetenschappen in de ruimste zin van het woord en voor planten en dieren in het bijzonder. Zijn kennis van uitheemse planten deed hij voornamelijk op in Brazilië, waar hij van 1636 tot 1644 kapitein-gouverneur en admiraal-generaal van de toenmalige Hollandse kolonie was. Bij zijn braziliaanse residentie 'Vrijburg' in Mauritsstad/Recife werd een groot park aangelegd, waarin tropische planten en dieren verzameld werden. In deze eerste botanische tuin van Zuid-Amerika deed hij reeds interessante proefnemingen, zoals het verplanten van zeventig volwassen cocospalmen, die na een jaar al weer vruchten opleverden.

Gedurende zijn verblijf in Brazilië maakte een tweetal belangrijke wetenschapsmensen deel uit van zijn staf, te weten Georg Markgraf (1610-1643) en Willem Piso (1611-1678). Markgraf was een veelzijdig natuurwetenschappelijk onderzoeker, die onder meer planten en dieren verzamelde, bestudeerde en waarschijnlijk ook schetste. Hij legde een uitgebreid herbarium aan en beschreef ruim 1400 plant- en diersoorten. De medicus Willem Piso maakte een uitgebreide studie van tropische ziekten, inheemse geneesmiddelen en geneeskrachtige kruiden. Graaf Johan Maurits zorgde ervoor dat veel van het

onderzochte natuurgetrouw afgebeeld werd en daartoe had hij twee schilders in dienst. Albert Eckhout (1610-1666) tekende en schilderde honderden studies van planten, dieren, mensen en vruchten; Frans Post (1612-1680) daarentegen landschappen, met vaak zeer natuurgetrouwe weergave van de habitus van bomen en planten.

Het resultaat van het wetenschappelijk werk van Graaf Johan Maurits en de zijnen is in 1648 door Johannes de Laet, een bewindvoerder van de Westindische Compagnie, vastgelegd in een omvangrijk boek 'Historia Naturalis Brasiliae' dat tot in de 19e eeuw een belangrijke bron is geweest voor de kennis van Zuidamerikaanse planten en dieren.

Dankzij Markgrafs uitgebreide latijnse beschrijvingen en zijn illustraties heeft de 'Historia Naturalis Brasiliae' een belangrijke rol gespeeld in de latere plantkunde. Linnaeus verwees er naar in zijn boek 'Hortus Cliffortianus' (1737) en in zijn magnum opus, de 'Species Plantarum' (1753).

Om planten afkomstig uit Brazilië te determineren maakte Linnaeus gebruik van het werk van Markgraf en Pizo.

Het is begrijpelijk dat niet alleen zijn grote belangstelling voor planten, maar ook zijn Braziliaanse ervaring voor Graaf Johan Maurits alle aanleiding gaven in 1650 in Kleef met grootse tuinen een aanvang te maken. Enorme lanen van lindebomen werden geplant. De toenmalige luisterrijke Kleefse 'Nassauer-Allee' is zelfs directe aanleiding geweest tot de Berlijnse 'Unter den Linden'. Dat er in de Kleefse tuinen veel uitheemse planten te zien waren ligt voor de hand, maar de documentatie over wat er aangeplant was, is onvoldoende. Het is niet onmogelijk dat er reeds plantensoorten voorkwamen, waar-

van men de eerste invoer in Europa veel later veronderstelt.

Ten tijde van Johan Maurits waren er nog maar weinig voor die tijd 'exotische' bomen en planten in Europa ingevoerd of beter gezegd, er was weinig daarover aan de hand van documentatie bekend. Om enige 'exoten' uit die tijd te noemen:

Jean Robin (1550-1629) had in 1601 vanuit Virginia zaden ontvangen van *Robinia pseudoacacia* L. en in 1574 reeds zond David von Ungnad, keizerlijk gezant van Maximiliaan II aan het Turkse hof o.m. de eerste zaden van *Aesculus hippocastanum* L. naar Wenen, waar Carolus Clusius (1526-1609) de keizerlijke tuinen beheerde. Eerst in 1594 legde Carolus Clusius de Hortus Botanicus in Leiden aan, terwijl de Jardin des Plantes te Parijs tot 1626 in hoofdzaak een medische kruidentuin was en eerst omstreeks die tijd de plaats van natuurwetenschappelijk onderzoek in de ruimste zin ging innemen.

Dat er in die tijd mogelijk meer exotische planten zijn ingevoerd dan ons tot heden bekend is, mag misschien blijken uit o.m. de veronderstelling van de Engelse botanicus Richard Pulteney (1730-1801), dat Carolus Clusius reeds vroegtijdig zaden van enige planten uit de Nieuwe Wereld heeft ontvangen.

In 1581 ontmoette Clusius Sir Francis Drake - die de zuidpunt van het Amerikaanse continent omzeilde en de Zuidamerikaanse westkust exploreerde - en zou toen reeds zaden van enige planten uit de Nieuwe Wereld van hem hebben ontvangen. Om welke planten dat ging is onbekend gebleven. Dat dit niet zo vreemd is, blijkt uit de 'Description of England' (1577) van William Harrison, Dean of Windsor, die letterlijk schrijft: "Strange herbs, plants and annual fruits are daily brought onto us from the Indies, America, Caprobane, Canary Islands and all parts of the world".

Men was er in de 17e eeuw in hoge mate op uit allerlei vreemdsoortige gewassen vanuit verre stre-

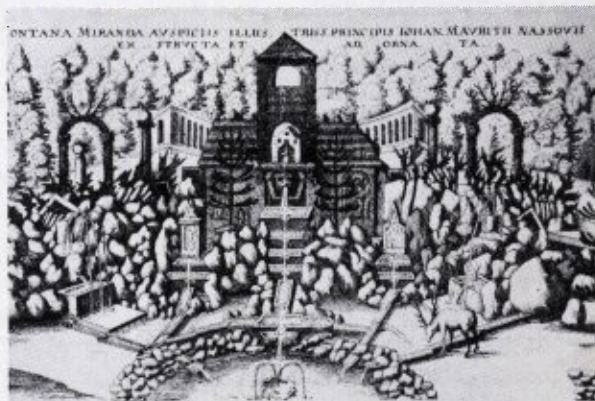

Fig. 1:
De "Fontana Miranda" (na 1600). Kopergravure Stadsmuseum Keulen. Te zien zijn twee van de vier opmerkelijke bomen.

ken naar Europa te halen, maar niet altijd werd deze invoer zo goed beschreven als de beide Engelse Tradescants dat deden. In 1637, 1642 en 1654 trok de "King's Gardener" van Karel I van Engeland, John Tradescant Jr., naar Virginia, de nieuw gewonnen Engelse kolonie op het Amerikaanse vasteland. Sedertien zijn in Europa heel wat Amerikaanse planten ingevoerd zoals o.m.: *Cotinus coggygria* Scop. (syn. *Rhus cotinus* L.), *Platanus occidentalis* L., *Liriodendron tulipiferum* L., *Vitis riparia* Mx., (syn. *V. vulpina* Auct.), *Acer rubrum* L., *Taxodium distichum* (L.) Rich. De in 1656 door John Tradescant Jr. gepubliceerde plantenlijst van zijn befaamde tuin in Lambeth bevatte reeds de opvallendste bomen van de Amerikaanse oostkust.

Niet alle nieuw gevonden gewassen kwamen zoals gezegd ordelijk gedocumenteerd naar Europa, zoals John Tradescant Jr. het deed. Veel plantensoorten van buiten Europa kwamen b.v. naar Engeland door middel van diplomatieke koeriers, zeekooplieden en reizigers. Voor mensen die zich bezig hielden met het voortkweken van 'exotische' planten was het belangrijk een betaalde agent in de haven te hebben, wanneer een schip Londen aandeed. Het planten-zoeken in verre landen werd zo langzamerhand een

aardige bijverdienste en wat er ingevoerd werd ging vaak zonder enige documentatie. Een man als John Evelyn (1620-1706), de voormalige 'Great Gardener of Hampton Court', die veel invloed had op de Engelse tuinkunst, moedigde het verzamelen, voortkweken en aanplanten van exotische planten zeer aan. Zo zijn er waarschijnlijk vele plantensoorten veel eerder in Europa gekomen dan het jaar dat wij op grond van documentatie als jaar van introductie aannemen. Zo zal het misschien ook het geval kunnen zijn met *Araucaria araucana* aan de 'Fontana Miranda' in het Amfitheater van de 17e eeuwse 'Kleefse tuinen'.

Het voorkomen van vier opmerkelijke bomen op de anonieme kopergravure 'Die Fontana Miranda' (Keulen: Stadtmuseum) van na 1660 zou een aanwijzing kunnen zijn, dat *Araucaria araucana* (Molina) K. Koch ruim een eeuw eerder in Europa was dan tot heden als eerste invoer bekend is (1795) of op zijn minst ruim honderd jaar eerder ontdekt was dan het tot nu toe aangenomen tijdstip (1780).

Algemeen wordt gesteld dat *Araucaria araucana* (Molina) K. Koch in 1795 voor het eerst in Europa is ingevoerd nadat deze als eerste van het geslacht *Araucaria* in 1780 door de Spanjaard Dendariarena werd ontdekt op de westelijke hellingen van het Andes-gebergte in Chili. De oudste wetenschappelijke naam is *Pinus araucana* in 1782 gegeven door Juan Ignacio Molina (1740-1829) in zijn werk over de natuurlijke historie van Chili: 'Saggio Storia Nat. Chile'. De opvatting dat het een soort van het geslacht *Pinus* zou betreffen, werd in 1789 door Antoine Laurent de Jussieu (1748-1836) als onjuist gezien. Hij kwam met een nieuwe geslachtsnaam: *Araucaria*, afgeleid van Arauco, een district in Chili bewoond door de indianenstam de Araucano's. In 1979 noemde de Spaanse botanicus José Antonio Pavón (1754-1840) in het werk 'Mem. Acad. Medicina de Madrid' de soortnaam *imbricata*, doch in 1873 ontdekte de Berlijnse professor K. Koch dat de

door Pavón beschreven soort identiek was aan de door Molina beschreven *Pinus araucana* en sedertdien is de wetenschappelijk geldige naam *Araucaria araucana* (Molina) K. Koch.

Het verhaal van de introductie kent verschillende lezingen, maar dat de soort door Archibald Menzies (1754-1842) in Europa is ingevoerd is een vaststaand feit. Of hij de eerste is geweest die *Araucaria araucana* introduceerde, zoals tot heden wordt aangenomen, mag nu betwijfeld worden.

Archibald Menzies maakte als scheepsarts en botanicus deel uit van de expeditie van George Vancouver naar de westkust van het Amerikaanse continent (1791-1795). Tijdens deze reis ging men ook in Chili aan land. Bij een maaltijd aangeboden door de Chileense gouverneur kregen de gasten 'Piñones' aangeboden als dessert. Deze 'Piñones', ofwel de zaden van *Araucaria araucana*, vormden het hoofdvoedsel van Chileense indianen. Menzies bewaarde enkele zaden. Aan boord van het schip kweekte hij hieruit 5 planten, die hij na terugkeer van de expeditie in Engeland (1795) schonk aan de 'super-intendant' van de Royal Botanic Gardens te Kew, Sir Joseph Banks. Van deze planten bleef er één tot 1892 in leven in Kew Gardens.

Er wordt wel eens beweerd dat een oude *Araucaria araucana* in Holkes nabij Cartwel, Lancs. (Engeland) een van de overige planten van Menzies is, doch hieromtrent bestaat geen enkele zekerheid.

Daar *Araucaria*'s eerst op oudere leeftijd zaden geven en het aantal planten wat Menzies meebracht zeer gering was en waarschijnlijk niet tot vruchtzetting gekomen is, mag worden aangenomen dat van de oorspronkelijke planten van Menzies geen nakomelingen in Europa over zijn. Aan de belangstelling voor deze exotische plant beantwoordend, vond een volgende invoer op belangrijk grotere schaal plaats in 1844 door William Lobb, plantenzieker voor de kwekerijen van Veitch in Chelsea (Londen). Er is nog al wat verwarring over het tijdstip van

eerste introductie in Europa, zoals ook in dit artikel opnieuw weer een vraagteken geplaatst wordt. In Mitchell's 'Conifers in the British Isles' (1972) lezen we dat er op de Britse eilanden nog 13 bomen zijn, die vóór 1844 werden geplant en Richard Gorer in 'Trees & Shrubs' (1976) spreekt van een waarschijnlijke import van zaden van *Araucaria araucana* in 1839, doch het is niet bekend wie deze in Chili verzameld heeft. Volgens Montaldo 'La Bio-Ecologia de *Araucaria araucana* (Mol.) Koch' (1974) zouden in 1829 zaden in Duitsland ingevoerd zijn. Van de eerste introductie in ons land is tot heden weinig met zekerheid bekend.

We weten alleen dat de Leidse Hortus in 1831 een exemplaar bezat. In hoeverre eerder afkomstig van Graaf Johan Maurits van Nassau-Siegen zaden in Leiden of Kleef zijn gekomen, zal waarschijnlijk moeilijk te achterhalen zijn.

Of de vier opmerkelijke bomen aan de 'Fontana Miranda' werkelijk *Araucaria araucana* betreffen, is ook voor de kenner van de geschiedenis van de Kleefse tuinen, Wilhelm Diedenhoven, nog niet zeker wanneer hij in zijn studie 'Die Klever Gärten des Johann Moritz' schrijft: "Die waagerechte Stellung des schlangenartigen Aste deutet auf die Araukarie (*Araucaria araucana*), die Johann Moritz aus Südamerika bekannt gewesen sein mag". Als het werkelijk *Araucaria araucana* betreft, dan is dit een opmerkelijk vroegtijdige invoer in Europa, die elke veronderstelling dat *Araucaria* eerst in 1795 door Menzies ingevoerd is, teniet doet.

Dat Graaf Johan Maurits in zijn Braziliaanse tijd reeds *Araucaria*'s gekend zou hebben, kan zeer wel mogelijk zijn, maar dan is het waarschijnlijk eerder *Araucaria angustifolia* (Bertol.) Kuntze (syn. *Araucaria brasiliana* A. Rich), die in het Braziliaanse Parana-district algemeen is. Deze Parana Pine, zoals hij genoemd wordt, heeft ook meer de horizontale takstand, waarop Wilhelm Diedenhoven duidt. *Araucaria angustifolia* is echter niet bestand tegen het klimaat van Noord-West Europa, tenzij gedurende de winter in een oranjerie gebracht. Vreemd is

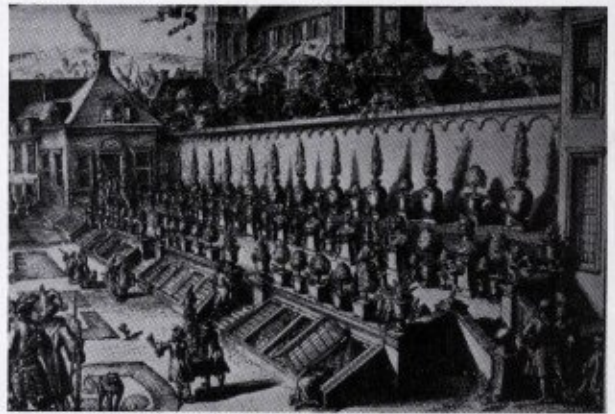

Fig. 2:
De oranjerie in de Kleefse tuinen (rond 1680) Ets van Romeyn de Hooghen. Stedelijk museum Hans Koekkoek, Kleef.

echter dat van zulk een opmerkelijke boom als de *Araucaria angustifolia* geen gewag gemaakt wordt door Georg Markgraf, terwijl hij toch zoveel Braziliaanse planten beschreef. Vanzelfsprekend zal de aanduiding ten tijde van Johan Maurits niet *Araucaria* zijn geweest. Deze naam werd in 1782 eerst gegeven, maar Pino Parana en Pino candelabra zullen sedert lang ingeburgerde volksnamen zijn voor *Araucaria angustifolia*.

Het natuurlijke verspreidingsgebied van *Araucaria araucana* daarentegen ligt op de westelijke hellingen van het Andes-gebergte in Chili en Z.W.-Argentinië. In 1642 vertrok een expeditie onder leiding van Hendrick Brouwer naar de westkust van Chili. De opstand van de Araukuru-indianen tegen het Spaanse gezag leek goede kansen te bieden voor de Westindische Compagnie. Enige maanden poogden de Hollanders met de indianen vriendschappelijke betrekkingen aan te knopen. Hendrick Brouwer overleed in de zomer van 1643 en de leiding werd overgenomen door Elias Herckmans, die al vóór 1642 deel uitmaakte van de staf van Graaf Johan Maurits en gouverneur van de Hollandse kolonie in het Braziliaanse Paraiba was.

In september 1643 verlieten de Hollanders de Chileense westkust en keerde Elias Herckmans terug naar Recife, waar Graaf Johan Maurits resideerde.

Dat de Hollanders met deze expeditie planten (zaden) en dieren meegebracht hebben naar Brazilië is zeer goed mogelijk. De schilder Albert Eckhout heeft een Alpaca weergegeven, een lamasoort die o.a. in Chili voorkomt. Het dier is waarschijnlijk door de Hollanders meegebracht met de Chili-expeditie in 1642/43 en opgenomen in de dierentuin van Johan Maurits nabij Recife. Van meegebrachte planten of zaden wordt geen gewag gemaakt. Het is niet uitgesloten dat op deze wijze toch ook zaden van *Araucaria araucana* in Brazilië zijn gekomen. Kort na de terugkeer van Elias Herckmans in Brazilië (hij overleed in Recife op 7 januari 1644) vertrok Graaf Johan Maurits op 11 mei 1644 voorgoed naar Nederland.

Na terugkeer in zijn Mauritshuis in 's-Gravenhage ontving Graaf Johan Maurits in december 1644 de Leidse botanicus Adolphus Vorstius. Of Johan Maurits aan de Leidse botanische tuin zaaigoed van exotische planten en kruiden schonk, is nooit vastgesteld. Ook in zijn dankbrief maakt Vorstius daarvan geen melding. In 1650 maakte Johan Maurits een begin met de 'Kleefse tuinen'.

De kopergravure 'Die Fontana Miranda' is geen natuurgetrouwe weergave van alle afgebeelde bomen en planten en zou - wat de vier opmerkelijke bomen betreft - meer als gestileerd moeten worden gezien. Toch heeft de graveur bepaald bijzondere bomen willen weergeven. Aan de habitus te oordelen kan men moeilijk zijn fantasie laten gaan naar andere dan *Araucaria*'s. Uit dezelfde tijd (rond 1665) dat deze kopergravure afgebeeld werd in 'Ducatus Clivensis', zijn geen verdere afbeeldingen van dit specifieke deel van de tuinen bekend. Op schilderijen en afbeeldingen van een aantal jaren later komen de

vier opmerkelijke bomen niet meer voor. Zullen het toch *Araucaria*'s geweest zijn?

Literatuur

- DIEDENHOVEN, WILHELM, 1979. Die Klever Gärten des Johann Moritz in Soweit der Erdkreis reicht. Uitg. Stadt Kleve. blz. 173 e.a.
- DIEDENHOVEN, WILHELM, 1978. "Gärten und Parks in Kleve". Uitg. Rheinische Kunststätten, blz. 5.
- OUDEN, P. DEN, & B.K. BOOM, 1965. Manual of Cultivated Conifers. Uitg. Martinus Nijhoff, blz. 46-48.
- JONG, DE, P.C. 1979. *Araucaria araucana*. Tijdschr. 'Groen' 79/2 blz. 41-44.
- MOULIN, DE, D. 1979. Medizinische und naturwissenschaftliche Aspekte der Regierungszeit des Grafen Johann Moritz von Nassau als Gouverneur in Brasilien in Soweit der Erdkreis reicht. Uitg. Stadt Kleve. blz. 36 e.a.

Fig 3:
Araucaria araucana (Molina) K. Koch.

Summary

It is generally accepted that *Araucaria araucana* (Molina) K. Koch was imported in Europe for the first time by Archibald Menzies in 1795. The author points out that 4 remarkable trees on the copperplate "Die Fontana Miranda" in the amphitheatre of the 17. century gardens of Kleef (W. Germany) could possibly be *Araucaria* species which leads to the conclusion that *araucaria* may have been introduced into Europe already in the 17. century.

HEIDEVELDEN IN ZUID-LIMBURG

door

H. HILLEGERS

postbus 8, Cadier en Keer

1. Inleiding en overzicht

Dat heidevelden, al dan niet in combinatie met hoogvenen, als natuurlijke grenzen tussen landen of landstreken gefunctioneerd hebben is de lezer gevoelig bekend; in dit verband hoeven we slechts te wijzen naar de Peel die het Limburgse van het Brabantse scheidde, de Kempen die de Nederlandse zuidgrens vormden en het legendarische Oostermoer dat onze noordoostgrens bepaalde.

Dat dit voor Zuid-Limburg eveneens opgaat -of liever opging- zal de meesten van ons enigszins vreemd voorkomen (vgl. fig. 1).

Immers, afgezien van de Brunssummerheide, kennen we in Zuid-Limburg geen heidevelden meer. Ze zijn er echter wel geweest; de oudste topografische kaarten (± 1800) beelden ze nog nog af en talrijke toponiemen (lokale veld- of plaatsnamen) herinneren nog aan hun bestaan. Globaal zijn de ruim honderdvijftig schraalland-toponiemen die door de schrijver opgespoord en gelokaliseerd zijn, in te delen in 7 groepen (vgl. fig. 1), nl.:

1. Het Graetheide-komplex in het Noorden,
2. Het Brunssummerheide-komplex in het Noorden en Oosten, zich uitstrekkend van Broeksittard tot Aken,
3. Het Vrouweheide-komplex,
4. Het Baneheide-komplex,
5. Het Vijlenerbos-komplex,
6. Het Eperheide-komplex,
7. de Plateaurand-heiden in centraal Zuid-Limburg.

Bodemkundig gezien kunnen bovengenoemde heidevelden gelegen zijn op (De Bodem van Limburg, 1966):

- a.) Pleistocene kiezel, grind, zand of lemige gronden (Maasterras): nr. 1, 3 en 7 (gedeeltelijk)
- b) Tertiaire zanden, meest Mioceen: nr. 2.
- c) Vuursteeneluvium, volkomen uitgeloopte Krijt sedimenten: nr. 3, 4 (gedeeltelijk), 5 (geheel) en 6 (gedeeltelijk)
- d) Krijt (Maastrichts of Gulpens): alleen nr. 7 (gedeeltelijk)

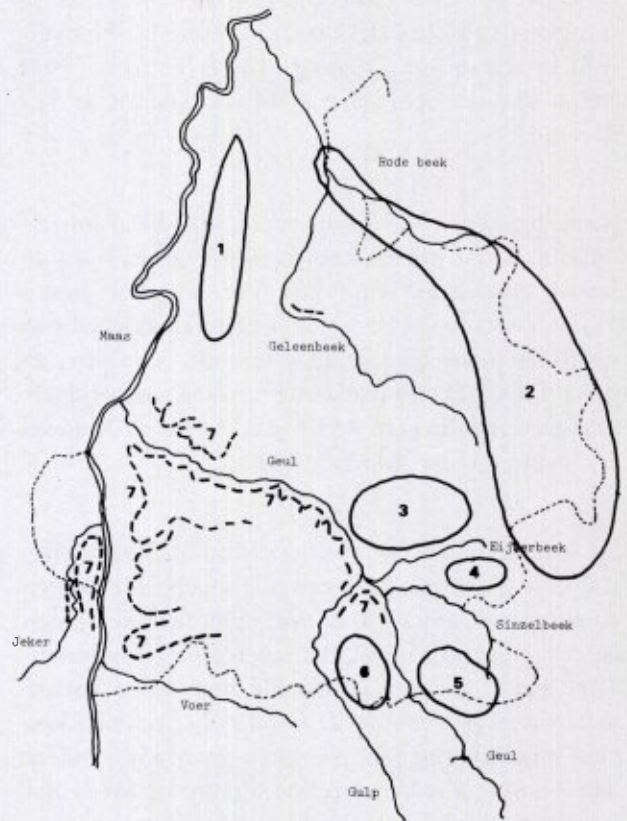

Fig. 1
Ligging van de heide-komplexen in Zuid Limburg. De nummers korresponderen met de in de tekst beschreven complexen.

Fig. 2

De laatste scheper van de Graetheide.
Origineel in het bezit van dhr Jansen te Neerbeek.

Op de Tranchot-kaart van ± 1800 is de Graetheide ingetekend als een smalle strook parallel aan de Maas vanaf Beek tot Sittard (± 25 km lang). Deze -voor Zuid-Limburg- grote heide is grotendeels ontgonnen in de vorige eeuw, de rest viel ten offer aan wegen, industrie en recreatie. Van de oorspronkelijke vegetatie is weinig bekend.

Omdat heidevelden hun ontstaan en hun behoud te danken hebben aan voornamelijk beweiding met schapen moet Zuid-Limburg rond 1800 nog talrijke schapenkudden gehuisvest hebben. Bovendien bevinden zich in het beschreven gebied nog andere weidegronden voor schapen zoals holle wegen, grafen, wegbermen en braakliggende landbouwgronden (HILLEGERS en REUTEN, 1978).

Zelfs wanneer we ervan uitgaan dat het middel-eeuwse drieslagstelsel (wanneer nog meer plaats gereserveerd werd voor schapen in kuddeverband) rond de Napoleontische tijd definitief verdwijnt (DE MOLENAAR, 1978) dan mogen we op grond van de

dan nog aanwezige weidegronden veronderstellen dat elk Zuid-Limburgse dorp, afgezien van de op de vruchtbare lössplateau's gelegen gemeenten 1, tot 4 schapenkudden kon herbergen.

Daar de meeste heidevelden rond 1900 al bezig waren te verdwijnen, zijn botanische gegevens betreffende deze vegetaties erg schaars.

De Maastrichtse floristen uit de vorige eeuw, BORY DE ST. VINCENT (1821), FRANQUINET (1838) en DUMOLIN (1868), vermelden een aantal soorten hogere planten in heidevegetaties die niet meer in Zuid-Limburg voorkomen of die nu uiterst zeldzaam zijn zoals: *Arnica montana* (Wolverlei), *Antennaria*

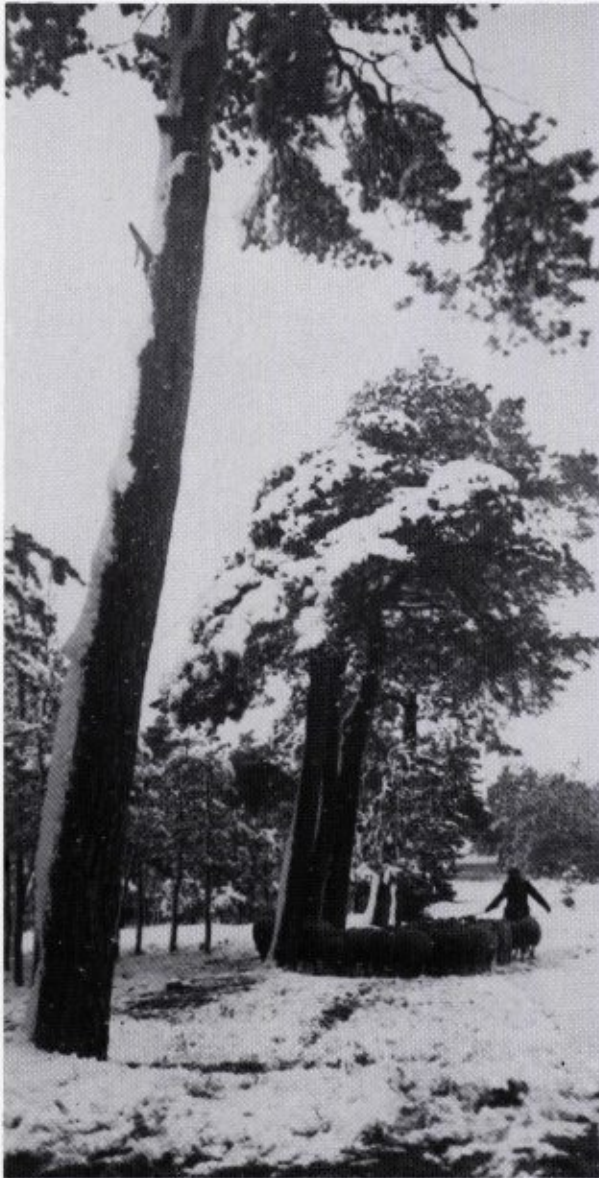

Fig. 3

Laatste scheper op de Brunsummerhei. 1914.
Opname H. Leukens. Fotoarchief Nat. Hist. Museum Maastricht.

Gelukkig heeft hij momenteel weer een opvolgder, want een heidevegetatie kan alleen maar in stand gehouden worden door begrazing met schapen.

dioica (Rozenkransje), *Botrychium lunaria* (Maanvaren), *Carex dioica* (Tweehuizige zegge), *Carex pulicaris* (Vlozegge), *Genista germanica* (Duitse brem), *Gentiana campestris* (Veldgentiaan), *Juniperus communis* (Jeneverbes), *Lycopodium selago* (Dennewolfsklauw), *Leucorchis albida* (Witte muggeorchis), *Orobanche rapum-genistae* (Grote Bremraap), *Plathanthera bifolia* (Welriekende Nachtorchis), *Spiranthes autumnalis* (Herfstschröeforchis), *Ulex europeus* (Gaspeldoorn) Rond 1930 konstateert DE WEVER (z.j.) blijkens herbarium- en fotoarchief-aantekeningen aanwezig in het Natuurhistorisch Museum te Maastricht de achteruitgang van de laatste resten heiden.

In diezelfde tijd waren er nog een 17-tal schaapskudden, opererend vanuit de plateau-randdorpen van het Mergelland. De in het artikel van HILLEGERS en REUTEN (1978) vermelde lijst van schepers kan nog worden aangevuld met scheper Vrancken uit Beek (vgl. fig. 2), van de Boorn uit Heugem, Leunissen uit Ransdaal de "Trompetter oet 't sjurke" uit Schimmert-Aalbeek en een onbekende scheper van de Brunsummerhei (vgl. fig. 3).

2. Methodiek

Om de in de vorige eeuw nog aanwezige weidegronden voor schapen op te sporen en te lokaliseren werd gebruik gemaakt van topografische kaarten waarop talrijke toponiemen en andere aanduidingen van begrazing door schapen vermeld worden, n.l.:

a) Tranchotkaarten (de eerste topografische kaarten uit onze streken daterend uit de periode 1802-1806), nrs. 63, 64, 65, 75, 76, 83 en 85.

Schaal 1:25.000, aanwezig in het Natuurhistorisch Museum te Maastricht

b) Kadastrale kaarten uit het begin van deze eeuw (meest 1920-1935), diverse schalen aanwezig in de bibliotheek van Staatsbosbeheer te Maastricht.

c) Stafkaart. Topografische dienst Delft, uitg. 1965. Serie M. 739, schaal: 1:50.000.

Daarnaast is gebruik gemaakt van informatie door

Fig. 4

Vilterheide rond 1930.

Opname A. de Wever. Fotoarchief Nat. Hist. Museum Maastricht.

Oorspronkelijk onderschrift: Broomele plukke in de Vinkumerdel. Vilterhei.

Deze foto geeft een duidelijk beeld van een typische plateaurandheide enkele jaren na het beëindigen van begrazing door schapen. Adelaarsvaren, Braam en Brem verdringen Sruikheide (links op de voorgrond) en Pijpestrootje (de lichtgekleurde halmen op de voorgrond). Later zal de Adelaarsvaren - Braam - Brem vegetatie vervangen worden door houtopslag van Berken en Eiken. Op de foto zijn al Berkjes te onderscheiden. Op dit moment is het gehele gebied "verhout", ofwel spontaan, ofwel door aanplant in opgaand bos veranderd. Van de oorspronkelijke heidevegetatie zijn nog slechts enkele m² over, maar herstel zou nog mogelijk zijn.

zeglieden, afkomstig uit diverse Zuidlimburgse gemeenten, die op de hoogte zijn van de plaatselijke toponiemen: mevr. M. Hillegers-Bindels (Vaals), dhr. W. van der Coelen (Meerssen), dhr. J. Lardinois (Eckelrade), dhr. C. Eggen (Ulestralen), mevr. T. Paulussen-Jurgens (Nieuwenhagen), dhr. J. Notten (Valkenburg) en dhr. P. Felder (Vylen). Ook is gebruik gemaakt van de aantekeningen van A. de We-

ver, aanwezig in het Natuurhistorisch Museum te Maastricht.

De in hoofdstuk 3 opgesomde toponiemen dragen een letterafkorting die verwijst naar de hier genoemde bronnen.

Als toponiem voor "weidegrond voor schapen" komen in aanmerking:

– alle toponiemen met het pré - of suffix "heide" of

een etymologisch hieraan verwant woord zoals hetje, heitje, -hedsche, -heydgen (meer dan 90% van alle genoemde toponiemen).

– alle toponiemen met het pré- of suffix "dries" of dreesj, -driessen of -drees = onvruchtbare, vaak ste-nige gronden

– toponiemen met andere "heide"soorten, bv. Wageler (= wachholder of Jeneverbes) of Ginster (= Genista of Brem)

– alle toponiemen die betrekking hebben op begra-zing door vee en die niet in de beekdalen gelegen zijn zoals bijv. Hamelsberg (Hamel = gecasteerde scha-penbok), Kooberg, Mettenberg (met = geit,) Scha-fensberg, Schiepersberg; dus niet: Koobrook, Ver-kesbrook (brook = vochtig grasland in het dal), Hamelsbach of Lammerdel (del = dal)

– terreinen die -volgens zeglieden (zie boven)- nog na 1900 regelmatig door schapen beweid werden.

Uit de bestudeerde kaarten bleek dat niet alleen het Zuid-Limburgse rijk is aan "heide"-toponiemen. Ook in aangrenzend Duitsland komen ze voor maar dan als "heid" of "heidchen" en in het aangrenzende franstalige Belgische gebied worden "la haye", "heye" of "hé" vermeld.

3. Resultaat

De ruim 150 aangetroffen schraallandtoponiemen laten zich geografisch in 7 groepen indelen die achtereenvolgens de revue zullen passeren.

1. Het Graetheide-komplex.

De Tranchotkaart geeft een duidelijk beeld van deze uitgestrekte heide, die rond 1800 nog bestond uit een spoelvormig gebied parallel aan de Maas vanaf Beek tot Born. Van deze legendarische Graetheide is niets meer over. Zij is opgeofferd aan ontginningen, bebossing, wegeaanleg (Kerensheide), industrie (D.S.M.) en recreatie (Steinerbos).

De toponiemen in dit gebied zijn: Graetheide (a), Heihof (a), Heideveld (a), Auf die Heide (a), Over-hofer Heijd (a), Verkensheide (a), Heide (c), Kerens-heide (c), In het herdersveld (d).

De bodem van dit gebied bestaat uit maasterras (pleistocene zand/grindgrond) met plaatselijk een dun lössdek.

Over de vegetatie van toen is weinig bekend: naar alle waarschijnlijk betrof het een vrij droge mine-raalrijke heide met Zuid-Atlantische soorten als *Sarothamnus scoparius* (Brem), *Ulex europaeus* (Gas-peldoorn) en *Erica cinerea* (*Grauwe dophei*), verge-lijikbaar met de aan de overzijde van de Maas gelegen Mechelse hei en het heidegebied bij de Mijneweg.

De laatste scheper van de Graetheide (vgl. fig. 2) was Jacobus Hubertus Vrancken, woonachtig te Beek, aanvankelijk op de boerderij "Rood Hoes" later op de "Kersenhof". Hij overleed op 24 mei 1940 op de hei te midden van zijn schapen.

2. Het Brunsummerheide-komplex

Het stroomgebied van de Rode Beek die op de Brunsummerheide ontspringt vormt met venen, heidevelden en broeklanden, zoals dat op de Tranchotkaart te zien is, de noordelijke begrenzing van Zuid-Limburg.

Het brongebied van de Rode Beek en het zuidelijk daarvan gelegen gebied dat zich bijna tot Aken uit-strekt vormt een sterk geaccidenteerd terrein met een bodem die niet alleen wat betreft zijn geologische ouderdom verschilt (Mioceen - Pliocene - Pleisto-ceen) maar ook van korrel diameter (kiesel - grind - grof zand - fijn zand - leem). Het is dan ook niet verwonderlijk dat er van de recente Brunsummer-heide heel wat verschillende vegetatietypes te onder-scheiden zijn (REINDERS, 1963) zoals bijvoorbeeld mineraalarme veentjes, vochtige en droge heiden, schraalgraslanden, broekbossen, naald en loofbos-sen.

Ondanks het feit dat hier nog het grootste heide-komplex van Zuid-Limburg ligt, zijn er sinds Tran-chot grote gedeelten verdwenen, niet alleen door ontginningen, maar ook door afgravingen, bruin-koolwinning, bebouwing en industrie, andere delen zijn sterk van karakter veranderd door spontane bebossing (door het uitblijven van beweiding) of door bosaanleg (naaldhout voor de mijnbouw zoals

Fig. 5

De Meerssenerberg. (Meerssenerhei) 1931.

Opname A. de Wever 1931. Fotoarchief Nat. Hist. Museum Maastricht.

Oorspronkelijk onderschrift: "Meerssenerberg, Nardetum met *Triodia* en *Festuca ovina* met afgeknaagde Struikheide en Bezembrem.

Deze plateaurand vormt de hoek van het Geul- en Maasdal. Rond 1900 kwamen hier nof Jeneverbes, Rozenkransje, Wolverlei en Dennenwolfsklauw voor, soorten die typisch zijn voor droge heidevegetaties die al lang uit Zuid-Limburg verdwenen zijn. Ook bevonden zich hier -waarschijnlijk op de Geuldalrand- voedselarme hangveentjes met o.a. Zonnedauw, Tweehuizige zegge en Draadrus, soorten die eveneens verdwenen zijn.

Op de foto zien we een begraasd heideschraal-land: de vijf grote struiken zijn Brem, de kleine Struikheide en de gedraaide pollen zijn Borstelgras (*Nardus*). Niet herkenbaar maar wel voorkomend: Tandjesgras (*Sieglingia*, vroeger *Triodia*) en Schapegras (*Festuca ovina*). Vanuit het Geuldal op de achtergrond komen -in slagorde- Berken en Eiken opzetten, die bij het stop zetten van begrazing dit heideschraalland zullend vervangen. Rond 1800 besloeg deze open vegetatie enkele tientallen hectaren. Momenteel zijn hiervan nog slechts enkele snippers over: samen hoogstens 1 hectare. Struikheide is recentelijk verdwenen, maar andere heidesoorten komen nog voor zodat regeneratie van een heideschraalland nog wel mogelijk is.

de Schinveldse bossen), door militaire oefenterreinen of door massa-recreatie.

De talrijke in dit gebied aangetroffen toponiemen zijn: Overhofer heide (a), Westerheide (a), op Duits grondgebied waar, blijkens kaart c nog heideveldjes aanwezig zijn, Bergerheide (a), Schinvelterheide (a), Tevenerheide (c), Brunsummerheide (c), Vrieheide (c), Heerlerheide (c), Tweedeheide (b), Overste heihof (a), Onderste heihof (a), Schieversheide (a), Sternbachheide (a), (= Sterrebachheide? door De Wever in zijn herbarium gebruikt), Heidchen (a), Overste Speckhuijzerheide (a) = Speckholzerhei? (c), Onderste Speckhuijzerheide (a), Drisch (a), Heijkapel (a), Nieuwenhagerheide (a), Heideveld (a), Krüggelheide (a), Heikop (a), Lückerheide (c), Heiveld (d), Heideberg (a), Kaalheide (c), Heideveld (a), Pannesheide (c), Bleijerhei (c), Chevremont (= Geiteberg?) (d) en Kaffeeberg (d).

In de fotocollectie van DE WEVER (z.j.) bevindt zich een foto van de "Laatste scheper van de Brunsummerheide uit 1914. Sinds het begin van de jaren zeventig wordt de heide gelukkig opnieuw begraaasd door schapen. Scheper en kudde zijn oorspronkelijk uit Drenthe afkomstig.

3. Het Vrouweheide-komplex.

Dit gebied bezit een sterk reliëf en is wat zijn bodemgesteldheid betreft erg gekompliceerd, löss vinden we er niet of nauwelijks, wel de eveneens vruchtbare kleefarde, daarnaast uitgeloopte kalkgronden (vergelijkbaar met het in 3.5 genoemde vuursteen-eluvium) en niet uitgeloopte kalkgronden meest kalkgraslanden die vooral op de hellingen voorkomen. Tenslotte vinden we op de hoogste delen Pleistocene zand- en kiezelkoppen.

Op dit relatief klein oppervlak treffen we bijzonder veel toponiemen aan die op beweiding door schapen slaan. Vanaf het westen naar het oosten: Schaapsdries (c), Hamelsberg (a), Op den Schepenje? (moeilijk leesbaar b), Vrakelberg (c), Moorheide (b), 't Heiveld (b), Ribbelheid (b), Rijvelhei (b), Eijserhei (c), Kerkdriessen (b), Op den Bergschen hei (b) (=

Ubachsbergheide? d), 't Heitje (b), Wachelderberg (b), Olofshei (b), Vrouweheid (c), Lovemicher drees (b), Vrenckenhei (c), Op de hei (b), Pöschkeshei (c) = Büscherheit (a)?, Veurterhei (genoemd door De Wever), Kleinheit (d), de Dreesj (d) en Scheepe afvaartweg (d).

Afgezien van enkele kleine aanduidingen met "patu-rage" geeft de Tranchotkaart alleen een vrij grote heidevegetatie aan bij Eijsheit. Schepers uit dit gebied zijn mij onbekend.

4. Het Baneheide-komplex.

Van het kleine plateau tussen de Sinzelbeek en de Eijserbeek kennen we slechts twee heide-toponiemen n.l. Bannenheit (a) (= Baanheide (c) en Bochholzerheit (a). De Tranchotkaart geeft hier nog vrij grote heidepercelen aan zowel bij Bochholz als bij Bannenheit. Het laatstgenoemde is in kultuurland omgezet, het eerstgenoemde bestond rond 1950 (vgl. kaart c) nog, maar is nu grotendeels in bos veranderd.

Het lijkt zeer waarschijnlijk dat behalve de genoemde heidevelden op dat plateau, waarvan de bodem uit vuursteen-eluvium bestaat (vgl. het Vijlenerboscomplex), ook de uitgestrekte steile hellingen naar de Sinzelbeek toe in het verleden door schapen begraaasd zijn. Dit zijn de terrasvormige kalkgraslanden bij Wahlwiller, Nijswiller en verder in oostelijke richting -op Duits gebied- de Schneeberg en de Wilkensberg. Alleen van het laatstgenoemde terrein is bekend dat er een jaarlijkse beweiding d.m.v. schapen plaatsvond, die in de zestiger jaren beëindigd is. (vgl. de Boer, 1976).

In '79 heeft een van mijn informanten hier een "Wanderschäfer" waargenomen (vgl. BRINGEMEIER, 1954).

5. Het Vijlenerbos-komplex.

De uitgestrekte bossen rond het drielandenpunt vormen de zuidoostelijke begrenzing van Zuid-Limburg. Vóór de overname van het Vijlenerbos door het Staatsbosbeheer in 1940 waren deze bossen van de "gemeijnte" Vijlen, het gebruik ervan was

Fig. 6

Geulhemmerheide 1929.

Opname A. de Wever. Foto-archief Nat. Hist. Museum Maastricht.

Oorspronkelijk onderschrift: "Geulhemmerhei. *Calluna* in *Aira flexuosa*-veld met *Galium saxatile*".

Op de plateaurand van het Geuldal tussen Rothem en Vilt strekt zich momenteel een vrij smalle strook Eiken-Berkenbos uit waarin zich nog enkele open, grazige plekken bevinden, met hier en daar nog Struikhei (*Calluna*), Bochtige Smele (*Deschampsia flexuosa*, vroeger *Aira flexuosa*), Liggend Walstro (*Galium saxatile*) en Borstelgras (*Nardus stricta*). De genoemde soorten zijn allen op deze foto te zien; zulke grote open plekken zijn echter nu niet meer aanwezig. Uit z.g. Wijsdommen (vroegere reglementen voor gebruik van bossen) is bekend dat in bossen beweiding door vee plaats vond. Deze open plekken zijn hier waarschijnlijk restanten van.

sinds eeuwen tot in details geregeld in "wijsdommen" (DE WEVER, 1941; DE MOLENAAR, 1979).

In het kader van dit onderzoek gaat het vooral om de beweidingsreglementen. Dat bossen beweid werden, mag ons op dit moment enigszins vreemd voorkomen, maar in centraal Europa, vooral in de gebirgen, is dit nu nog te constateren; de wijsdommen van de gemeenten Echt en Vijlen geven ons tal van details over het "ekeren" (het in de herfst hoeden van varkens in de eikebossen) en het hoeden van ander vee in bepaalde bosgedeelten en onder bepaalde omstandigheden (WESTHOF C.S. 1973).

Hoewel Tranchot het gehele Vijlenerbos een homogene kleur geeft, terwijl de stafkaart van 1953 (kaart c) -ruim anderhalve eeuw later- nog enkele heidepercelen intekent, een gegeven dat bevestigd wordt door verschillende zegslieden, mogen we desondanks aannemen dat in het Vijlenerbos en de daarmee verbonden bossen op Duits en Belgisch grondgebied, bepaalde gedeelten tijdelijk een open karakter hadden en dit door tijdelijke beweiding behielden.

Tot voor een aantal jaren bestonden in dit gebied bepaalde open stukken waarin *Calluna vulgaris* (Struikhei) en *Sarothamnus scoparius* (Brem) domineerden. De voorkomende toponiemen bevestigen dit: Heikop (d), Schafensberg (a), Holzetterhei (d), Heit (a), Klopdiessen (b), Cottese heiknip (d), Hébrig (d) = Heiberg en in aangrenzend België: Fosse (= vosheide) (c), Hauseterheide (c), Hebscherheide (c).

6. Het Eperheide-komplex.

Het zuidelijk deel van het plateau tussen Geul en Gulp sluit aan bij het hierboven genoemde Vijlenerbos: beide gebieden zijn plateau's, zijn grotendeels bebost en bezitten een bodem die bestaat uit het onvruchtbare vuursteeneluvium.

Toponiemen voor schraalland zijn hier: Op den dries (c), Heijenrath (c), Eperheide (c), Heiveld (b), Grachter Driessen (b).

Het noordelijk deel van dit gebied heeft 'n sterker relief: vooral hellingen zijn met bossen bedekt, de bodem bestaat uit pleistoceen zand en grind, terwijl

op de steilste hellingen Gulpens Krijt dagzoomt, waar zich nog verschillende kalkgraslanden bevinden, zoals bijvoorbeeld de Gulpenerberg (c), de benedenhelling van het Groote Bosch (a) bij Berghem (c) en de zuidelijke en westelijke hellingen van de Leureberg (a).

Op grond van deze eigenschappen sluiten de heiden of schraallanden die zich hier bevonden zoals de Hoebenderhei (a), Crapoelsheide (b), Wagelerbos (b), Lokerhei (b), (c) en Op de driessen (b) meer aan bij de hierna beschreven plateaurand-heiden (vgl. fig. 1).

Tot in het begin van deze eeuw was er in elk geval nog een scheper in Heijenrath (HILLEGERS EN REUTEN, 1978).

7. De plateaurand-heiden.

In de rest van Zuid-Limburg treffen we een zeer groot aantal schraallandtoponiemen aan die op de randen van de lössplateau's liggen precies daar waar het lössdek ontbreekt (of omdat het er niet is afgezet of omdat het er is verdwenen) en pleistocene afzettingen dagzomen. Hier treffen we de tientallen "kieselkoelen" aan (kieselgroeven die tot in het begin van deze eeuw het materiaal voor wegverharding, bouw materiaal en metselspecie hebben geleverd (LEMMERLING, 1978-1979).

Waar de hellingen steil zijn bevindt zich Gulpens of Maastrichts Krijt aan de oppervlakte. Hier kunnen we kalkgraslanden aantreffen zoals bijvoorbeeld op de Bemelerberg. Waar de hellingen echter zacht glooien komt het aanwezige Krijt niet aan de oppervlakte omdat door solifluctie (grondverschuivingen) de pleistocene kiezelafzetting over het Krijt heen geschoven is, zodat de gehele helling uit een kiezelige bodem bestaan zoals bijvoorbeeld de Meerssenerberg (vgl. fig. 1).

Voor de boer van vóór 1900, onbekend met het verschijnsel kunstmest, maakte deze verschillende bodemkundige situaties weinig uit: beide terreintypen waren schraal en hoogstens geschikt voor beweiding.

Fig. 7

Geulhemmerheide 1929.

Opname A. de Wever. Foto-archief Nat. Hist. Museum Maastricht.

Oorspronkelijk onderschrift: "Callunetum, verdrongen door *Pteridium aquilinum*". 1929. Geulhemmerhei.

Nog een beeld van een plateau-rand-heide in een vergevorderd successiestadium. Struikhei (*Calluna*) -op de voorgrond- wordt via een vegetatie die voornamelijk uit Adelaarsvaren (*Pteridium*) en Brem -rechts boven- bestaat, uiteindelijk verdrongen door houtopslag van Berken (links boven).

Er is op deze foto nog een andere bedreiging voor heidevegetaties te zien dan het al genoemde uitblijven van beweiding.

Door de introductie van de kunstmest rond 1900 verviel de noodzaak van de schapenhouderij, waarvan de primaire functie mestproductie was. De nu funktieloos geworden heidevelden konden op grote schaal ontgonnen worden, hetgeen in heel West-Europa gebeurde. In Zuid-Limburg verliep dit proces nog sneller en "geluidlozer" o.a. door de versnippering van het heideareaal. Op de resterende heideveldjes, vooral daar waar deze aan akkers grensden zoals hier op de foto, verdwenen de heidesoorten door neveneffecten van kunstmest zoals inspoeling via regenwater of overwaaien door de wind.

In elk geval slaan de talrijke schraallandtoponiemen op smalle lange percelen.

Zij liggen op de plateauranden en hun bodems bestaan uit òf pleistocene afzettingen òf uit Krijtsedimenten die beiden relatief onvruchtbaar zijn.

Op het kaartje (fig. 1) zijn de plateauranden met een onderbroken streep weergegeven.

Hieronder volgen de per dal besproken toponiemen:

a) Jekerdal

Hoewel op Belgisch gebied slechts drie toponiemen aangetroffen werden n.l. sur Hé (a), Kooberg (a), Cannerhei (c) geeft de Tranchotkaart een fraai beeld van de plateaurand-schraallanden. Vijf keer vinden we "pat" (= paturage) in een heidegebied ingekleurd.

Deze schraalgraslanden bestaan nog grotendeels.

b) Maasdal

De steile westhelling, de beroemde St. Pietersberg, draagt op de Tranchotkaart vier keer "pat" terreinen.

De glooiende oosthelling van het Maasdal wordt onderbroken door dwarsdalen van de riviertjes Voer en Geul en daartussen door een drietal droogdalen die eveneens in oost-west richting verlopen. De randen hiervan dragen talrijke heide-toponiemen; globaal van zuid naar noord: Takheide (a), Mescherhei (c), Maaslander en Breuster hei (a). Aan de hei (c), Zoeken dreesj (c), Bükel (d), Wolfskop (a), Zangereij (a) (= Sandershei?), Howboumdreesj (d), Hoebesdreesj (d), Schiepersberg (c), Kooberg bij Cadier en Keer (a), Kooberg bij Herkenrade (a), Mettenberg (c) = geitenberg, Gasthuisdel (d), Platte hei (d), Bemelerheid (c) met Strooberg, Winkelberg en Kiezelskop en Ambyerhei (d).

c) Geuldal.

In het zuidelijk deel van west naar oost:

Rothemerhei (d), Meerssenerhei (a), Bergerhei (a), Heihof (a), Heideweg (d), de Zeven Heikes (d), Vilterhei (d). De kleine heide (b), Gemein heide (d), Wippertse hei (d), Hellingen dries (b), Catharina dries (b), Catharine drieske (b), Aan de heide (a), Grote

Heide (b), Heidjesgraaf (d), Heidebergweg (b), Laanheide (b), Op de heide (b), Heideweg (b), Körverheide (b), Huntjesdries (b), Berghofhei (d), Dolsberg (d).

In het noordelijk gedeelte van west naar oost:

Kalverbos (d), Raorhedsje (d), Schaopsweeg (d), Bunderhei (b), Aan de Raorhei (b), De Hetjens (b), Kampesche hei (b), Heyerveld (a), Heyhof (c), gemeente hei(d), Schuttehei (d), Maneshei (d) = Ter Maarsehei? en Heike (d).

d. Geleendal

Dit dal mist op één plek na steile plateauranden: daar ligt de Maerenheid (a).

De beweiding van deze plateauranden met schapen is blijven bestaan tot in het eerste kwart van deze eeuw.

Gegevens betreffende 13 schepers uit dit gebied zijn al eerder gepubliceerd (HILLEGERS en REUTEN, 1978).

4. Conclusies.

In de vorige eeuw bestonden er in Zuid-Limburg talrijke schraallanden die extensief door schapen beweid werden. Deze terreinen waren dusdanig van omvang en aantal dat er per dorp in deze streek 1 tot 4 kudden van elk ± 100 schapen gehouden konden worden.

De vegetatie van deze gebieden was heideachtig, maar varieerde van zeer schrale, droge *Calluna*-vegetaties, vochtige *Molinia*- en zeer drassige *Sphagnum*-vegetaties (speciaal in het Noord Oosten) tot minder schrale *Calluna-Sarothamnus*-vegetaties (in N.O. en Z.W.) Grazige heiden op de plateauranden waren bijzonder soortenrijk en vormden ruimtelijke overgangen naar kalkgraslanden. Recentelijk zijn de hier voorkomende vegetatieëenheden ondergebracht in het Thero-Airion (HENNEKENS en SCHAMINÉE, 1980) en het Violion caninae (WILLEMS en BLANCKENBORG, 1975).

Van deze gebieden zijn -afgezien van de Brunsummerheide- nog slechts snippers over. Het

Fig. 8

Brunssummerhei \pm 1930.

Opname: A. de Wever. Foto-archief Nat. Hist. Museum Maastricht.

Oorspronkelijk onderschrift: "Brunssum, Bouberg, Vorming van Pinetum in Callunetum.

Hier is een andere succesie zichtbaar: Struikheide (*Calluna*) en Pijpestrootje (*Molinea*) - worden zonder een tussenstadium direkt vervangen door een Dennenbos (*Pinus*): zaailingen op de voorgrond, volwassen bomen op de achtergrond. Hier en daar ook opslag van berken. Nog een andere bedreiging van heidevelden is hier te constateren nl. verstedelijking, immers het verlies van "woeste gronden", vaak gemeenschappelijk eigendom, ten gunste van bebouwing of wegeaanleg wordt gemakkelijker geaccepteerd dan het verlies van produktieve landbouwgronden die het eigendom zijn van particulieren.

merendeel is verdwenen door het beëindigen van de begrazing gevolgd door omzetting in kultuurland zoals akkers, weiden en produktiebos; de rest verdween door bebouwing, industrie, wegeaanleg en recreatie. Zelfs de overgebleven fragmenten worden ernstig in hun voortbestaan bedreigd door een onjuist beheer. Het conserveren en uitbreiden van deze laatste heide-restanten -voor Zuid-Limburg unieke vegetaties- is een noodzakelijke plicht, voor ons zelf in verband met de broodnodige variatie in ons milieu, maar ook ten opzichte van ons nageslacht. Verschraling op korte termijn is de methode om dit doel te bereiken en dit houdt in: verwijdering van de houtopslag, eventueel gevolgd door maaien en verder extensieve beweiding door schapen (vgl. WILLEMS, 1975).

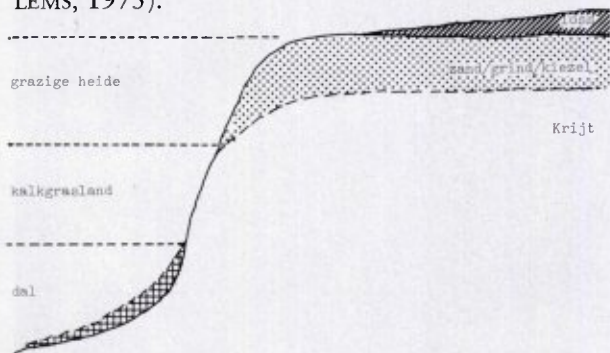

Fig. 9

Schema plateaurand-heide; verklaring zie tekst.

Literatuur

BRINGEMEIER, M. 1954. Über Schafe und Schafszucht. Archiv für Westfälische Volkskunde. Münster.

BOER, D. DE, 1976. Kalkgraslandvegetaties in Zuid Limburg en aangrenzende gebieden. Doctoraal verslag R.U. Utrecht.

BORY DE ST. VINCENT, J.B.M.A.G., 1821. Voyage souterrain ou description de Maestricht, Maastricht.

BROEK, J.H. VAN DEN, 1966. De bodem van Limburg. Wageningen.

DUMOLIN, L.J.G. 1868. Guide du botaniste dans les environs de Maestricht, Maastricht.

FRANQUINET, J.L., 1838. Flore des environs de Maestricht. Manuscript, bibl. Nat. Hist. Museum, Maastricht.

HENNEKENS, S. en J. SCHAMINÉE, 1980. Fenologie van de Bemelerberg. De Levende Natuur 82° jrg. nr. 1.

HILLEGERS, H.P.M. en B. REUTEN, 1978. Het Mergelland schaap. Natuurhistorisch Maandblad 67 (9) p. 121-140.

MENNEMA, J., I. QUENÉ-BOTERENBROOD en C.L. PLATE, 1980. Atlas van de Nederlandse Flora. Deel 1 uitgestorven en zeer zeldzame planten., Amsterdam.

MOLENAAR, J.G. DE, 1978. Werkrapport Mergelland. R.I.N. Arnhem-Leerssum.

REINDERS, TH., 1963. Vegetatiekartering van het bos en heidegebied Brunsummerheide en omgeving. RIVON-rapport, bibl. Staatsbosbeheer Maastricht.

ROMEIN, B.J., 1976. Ons Krijtland Zuid-Limburg. II Geologische geschiedenis van Zuid-Limburg. Wetenschappelijke mededeling K.N.N.V. nr. 61.

WEIJDEN, H.G. VAN DER, 1965. Rapport, houdende de resultaten van een plantensociologisch onderzoek bij Bmelen.

WESTHOFF, V., 1973. Wilde planten. Deel III, Deventer.

WEVER, A. DE, 1941. De natuur in, naar het Vijlenerbos. Natuurhistorisch Maandblad, 30 (12)

WEVER, A. DE, z.j. Ongepubliceerde aantekeningen. Nat. Hist. Museum Maastricht.

WILLEMS, J.H. en F.G. BLANCKENBORG. 1975. Kalkgraslandvegetatie van de St. Pietersberg ten zuiden van Maastricht. Publicaties van het Nat. Hist. Genootschap in Limburg XXV (1).

Summary

According to older topographic maps (from 1800 till 1950) and oral tradition, there was a lot of areas in South Limburg which were suited for grazing by flocks of sheep. Since the end of the last century the flocks vanished and around 1950 there was not but one left. Some 150 toponyms (local fieldnames) -most of them end on "heide" (= heath)- have been collected and located. The soils of these areas were poor in contrast with the very fertile "löss" which is typical for South Limburg, and consist mainly of sand, gravel or flint deposits of different geological origins and periods. Some of them share calcareous soils as well, and were grazed by sheep also. The vegetations of these health fields were very rich in species of vascular plants and some 20 of these have completely died out in our region. What has been left of these, for South Limburg unique vegetations, are only fragments and even these are much endangered because of the lack of proper management: grazing by sheep. To save them for the future there is but this solution.

NIEUWS VAN HET

**Natuurhistorisch
Museum
Maastricht**

Zeer onlangs werd de botanische verzameling van het Natuurhistorisch Museum Maastricht verrijkt met een nieuwe aanwinst. De heer M.F.J. Essers uit Nieuw Bergen schonk zijn vrij omvangrijke herbarium wegens plaatsgebrek thuis aan het Museum. Martijn begon in zijn jeugd met verzamelen, in het begin op schoolse wijze voornamelijk in de omgeving van Maastricht.

Als leerling van wijlen L. Grégoir, wiens herbarium ook tot de kollekties van het Museum behoort, werd hij een uitstekend florist en werd het verzamelen een serieuze zaak. Ook nadat hij Maastricht had verlaten bleef Martijn floristisch bezig waardoor zijn

herbarium ook uit Midden- en Noord Limburg materiaal bevat.

Als actief lid van de Plantenstudiegroep van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg blijft hij gegevens verzamelen (momenteel voornamelijk langs de oevers van de Maas in Noord- en Midden Limburg) en draagt hij zo nu en dan nog nieuw materiaal aan voor het herbarium.

Met deze aanwinst heeft het Museum er een waardevolle verzameling bij gekregen.

Douwe Th. de Graaf

BOEKBESPREKING

Atlas van de Nederlandse Flora. 1. Uitgestorven en zeer zeldzame planten; red. J. Mennema, A.J. Quené-Boterenbrood en C.L. Plate. Amsterdam, Kosmos, 1980. 226 p., krtn., lit. opg., reg. Linnen band, prijs f 59,50.

Op donderdag 3 april 1980 overhandigde J. Mennema, hoofd van de afdeling Nederland van het Rijksherbarium te Leiden, het eerste exemplaar van bovengenoemde Atlas aan de Staatssecretaris voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk. De vele aanwezigen waren zich ongetwijfeld ervan bewust, dat dit een historisch moment was in de geschiedenis van de beoefening van de Botanie in ons land. Immers, reeds 130 jaar geleden was de wenselijkheid duidelijk geworden om de verspreiding van alle inheemse planten van Nederland in kaart te brengen en was met dit werk ook al een bescheiden begin gemaakt. Een basis en een stimulans hiervoor was uitgegaan van de toendertijd juist gereed gekomen Prodromus, een lijst van plantensoorten, die tot de Nederlandse flora werden gerekend.

Na het verschijnen van flora-atlassen in een aantal ons omringende landen is thans ook de verspreiding van 332 wilde planten in ons land in de vorm van een atlas gepubliceerd. Het verschenen boekwerk is echter veel meer geworden dan alleen een reeks verspreidingskaartjes.

Allereerst worden er, voorafgaande aan de kaartjes, op uitstekende wijze een aantal aspecten belicht, die nauw samenhangen met zowel de plantengeografie als met het tot stand komen van de atlas. Zo komen bijvoorbeeld aan bod: de geschiedenis van het floristisch onderzoek in Nederland, ons land als milieu voor wilde planten en de gevolgde werkwijze ten aanzien van oude verspreidingsgegevens. Ook wordt er nog een uitvoerige toelichting gegeven op het gebruik van de kaartjes. De onderscheiden hoofdstukken, zeven in totaal en ongeveer veertig pagina's omvattend, zijn doeltreffend geïllustreerd met afbeeldingen in tweekleurendruk. Een uitvoerige literatuurlijst besluit deze inleiding.

Een tweede reden, waarom deze atlas zo bijzonder waardevol is, is het feit, dat elk verspreidingskaartje door een beknopte, maar veel informatie bevattende tekst wordt begeleid. Deze vermeldt o.a. de oudst bekende opgave van de soort in ons land, korte beschouwingen over twijfelachtige vindplaatsopgaven, opmerkingen over de oecologie van de betreffende soort en bovendien een uitvoerige bronvermelding. Hoe gedegen de auteurs te werk zijn gegaan bewijst wel de indrukwekkende literatuurlijst aan het einde van de atlas, die ongeveer 750 boeken, artikelen, manuscripten, enz. omvat!

In de tekst staan ook opmerkingen over de toe- of afname, verschijnen of verdwijnen van soorten in ons land. Dit dynamische aspect van de flora wordt in de verspreidingskaartjes op voortref-

felijke wijze tot uitdrukking gebracht door gebruik te maken van tweekleurendruk. Hierdoor is het mogelijk in één oogopslag de verspreiding van de betreffende soort vóór en ná 1950 te zien. Bovendien is bij elk kaartje nog aangegeven in hoeveel uurhokken de betreffende soort vóór 1950 en erna aanwezig is. Dit is erg gemakkelijk voor de lezer, vooral als het aantal uurhokken enkele tientallen bedraagt.

Door toepassing van tweekleurendruk is het mogelijk de verspreiding van een soort in één en dezelfde uurhok in verschillende perioden weer te geven. Met groen is de verspreiding vóór 1950 aangegeven en met een zwart sterretje ná genoemd jaar.

De mogelijkheid om de wisseling in aantal uurhokken in de loop van de tijd te kunnen vaststellen is mijns inziens de derde reden, waardoor genoemde atlas zo bijzonder waardevol is. Hierdoor is het mogelijk dergelijke gegevens snel ter beschikking te hebben bij het nemen van beleidsbeslissingen aangaande natuurwetenschappelijk belangrijke terreinen of gebieden. Het is dan ook voornamelijk om deze mogelijkheid, die de atlas biedt, dat de Minister van C.R.M. het Nederlandse "atlasproject" financieel heeft gesteund.

Deze financiële steun heeft er mede toe bijgedragen, dat dit eerste van de drie te verschijnen delen zo fraai en degelijk uitgegeven kon worden. De prijs is voor een dergelijke uitgave dan ook beslist niet te hoog. De atlas van de Nederlandse Flora behoort als belangrijk naslagwerk in de boekenkast te staan van iedereen, die in de floristiek of in de oecologie van de in Nederland voorkomende wilde planten is geïnteresseerd. Het is te hopen, dat de beide nog te verschijnen delen niet lang meer op zich zullen laten wachten. Ons land zal dan een atlas van de wilde flora bezitten, die zonder twijfel completer is dan alle in de omringende landen reeds verschenen gelijksoortige werken. Het is dan ook een goede zaak, dat er naast de nederlandstalige uitgave ook een engelstalige versie van deze atlas verschijnt.

Het eerste deel van de Atlas van de Nederlandse Flora is al met al een indrukwekkend werkstuk geworden als resultaat van een jarenlange goede samenwerking van een aantal Leidse botanici, die hierbij ook konden steunen op de vele goede amateurfloristen die ons land telt. Ongetwijfeld zal deze atlas ertoe bijdragen dat de floristiek en de oecologie van de wilde planten in ons land de komende jaren veel aandacht zullen krijgen, omdat "verspreidingskaartjes de wetenschappelijke nieuwsgierigheid prikkelen", zoals prof. dr. C. Kalkman, Directeur van het Rijksherbarium, in zijn voorwoord zegt. Dit zal zowel gelden voor personen, die zich beroepshalve bezig houden met de botanie, alsook voor diegenen die dit naast een andere dagtaak uit liefhebberij doen. Aan beide groepen wordt dit eerste deel van de atlas zeer aanbevolen.

Fabre, Jean Henri. Insekten; ill. Stephen Lee; inl. D. Hillenius. Amsterdam, Meulenhoff, 1980. 112 p. Meulenhoff Informatief. prijs: f 29,50.

Linnaeus, Carolus. Reizen; ill. Stephen Lee; inl. D. Hillenius. Amsterdam, Meulenhoff, 1980. 112 p. Meulenhoff Informatief. prijs: f 29,50.

De Fransman Jean Henri Fabre (1823-1915) is bekend geworden door zijn "Souvenirs Entomologiques", beschrijvingen van het gedrag van insecten. Het begrip insecten strekt zich daarbij ook uit tot dieren als spinnen en schorpioenen.

Fabre deed zijn waarnemingen in de directe omgeving van zijn huis in Sérignan, in de buurt van Orange, waar hij de laatste 30 jaar van zijn leven doorbracht. In levendige, uitstekend leesbare verhalen brengt hij verslag uit van zijn onderzoekingen. Zijn werk werd ook in het Nederlands vertaald.

Het boek dat thans verschenen is, is een soort bloemlezing uit de "Souvenirs", die 10 delen vulden. Het is voorzien van fraaie illustraties, die onmisbaar zijn voor wie de insecten niet kent. Maar jammer genoeg blijken de gekozen verhalen niet meer dan uittreksels uit de oorspronkelijke tekst te zijn. Het verhaal van de schorpioen bijvoorbeeld wordt van 13 bladzijden samengeperst tot 3. Door deze behandeling is een groot deel van de charme van het origineel verloren gegaan. Wie deze uitgave in handen krijgt en zo in Fabre geïnteresseerd raakt zal zeker diens oorspronkelijke werk willen lezen.

De hoofdstukken over insecten worden voorafgegaan door een levensbeschrijving en besloten met een verklarende woordenlijst, een register en een literatuurlijst.

In een soortgelijke uitgave verschenen de dagboeken van Linnaeus, geschreven tijdens zijn reizen naar Lapland, Öland en Gotland. Ook hierbij maakte Stephen Lee mooie tekeningen, die verhelderend werken bij het lezen van de tekst. Wie niet goed bekend is met het werk van Linnaeus doet er verstandig aan eerst-achter in het boek - het hoofdstuk van W. T. Stearn te lezen over "Het Linnaeaanse classificeringssysteem". De Proloog geeft een levensbeschrijving. De verdere tekst is - net als de hiervoor besproken uitgave - een selectie.

Volgens het voorwoord wordt het werk van Linnaeus in zijn land tot de literatuur gerekend. Wie verwacht dat de dagboeken zich als een roman laten lezen zal teleurgesteld worden.

De tekst is nogal verbrokkeld en bestaat voor een groot deel uit het vermelden van vondsten. Niettemin komt men zo nu en dan ook aardige bijzonderheden over plaatselijke gebruiken tegen. In ieder geval maakt ook deze uitgave nieuwsgierig naar de oorspronkelijke tekst. Verklarende woordenlijst en literatuur opgave ontbreken evenmin.

ACTIVITEITEN VAN HET NATUURHISTORISCH GENOOTSCHAP

KRING MAASTRICHT

Donderdag 2 oktober om 20.00 uur in Natuurhistorisch Museum te Maastricht:

Bijeenkomst waarbij Douwe de Graaf iets zal vertellen over:
Planten en hun naam.

Donderdag 6 november om 20.00 uur in Natuurhistorisch Museum te Maastricht:

Bijeenkomst waarbij de heer P.J. Felder zal spreken over:
Fossielgruis-onderzoek bij het Natuurhistorisch Museum.

KRING HEERLEN

Maandag 13 oktober 1980 om 20.00 uur:

Voordracht door leden van de Paddestoelenstudiegroep over:
"Paddestoelen"

Verschillende leden zullen elk een bepaald facet van de paddestoel en de bestudering ervan belichten. Daarbij wordt aandacht geschonken aan onderwerpen als determinatie, anatomie, systematiek en de relatie van de paddestoel tot zijn omgeving.

Een en ander zal na de pauze met lichtbeelden worden toegelicht.

Zondag 19 oktober 1980:

Paddestoelen-excursie

onder leiding van leden van de Paddestoelenstudiegroep. Omdat de paddestoelenrijkdom van de diverse daarvoor in aanmerking komende terreinen sterk afhankelijk is van de aan de excursie voorafgaande weersomstandigheden, zal op een later tijdstip worden bepaald welk terrein wordt bezocht.

Samenkomst: 14.00 uur op de parkeerplaats aan de Spoorringel achter het N.S.-station te Heerlen.

Autobezitters werden verzocht fietsers en wandelaars een lift te geven.

Nota bene: gelet op de slechte ervaringen die in het verleden zijn opgedaan met het zo ver vooruit vaststellen van paddestoelenexcursies, is in overleg met de excursieleiders besloten er een "opbelexcursie" van te maken.

Deelnemers worden verzocht de avond vóór de excursie de heer H. de Vries te bellen (045-256014). U hoort dan of er voldoende paddestoelen zijn om de excursie door te laten gaan, of, indien dit niet het geval is, wanneer de excursie wél zal worden gehouden.

Maandag 10 november: Voordracht met lichtbeelden door de heer A. Wittegen over:

"Roofvogels"

De maandelijkse bijeenkomsten van Kring Heerlen vinden plaats in Café restaurant "A gene bek", Mgr. Schrijnenstraat 20 (zijstraat Bekkerveld) Heerlen.

VOGELSTUDIEGROEP

Trektellingen en watervogeltellingen

Voor beide onderzoeken kunt u zich nog opgeven. De trektellingen duren nog t/m zondag 2 november. De eerstvolgende watervogeltelling vindt plaats op zaterdag 18 oktober. U kunt zich opgeven bij Wim Ganzevles, op de volgende adressen:
- Bosquetplein 7, 6211 KJ Maastricht (tel. 043-13671), of
- Postbus 425, 6200 AK Maastricht (tel. 043-19977).

Kerkuilenverslag

Van de hand van J. Betlem is het verslag 'De Kerkuil in Limburg' verschenen. Het verslag maakt melding van het wel en wee van de Kerkuil in Limburg in de jaren 1967 t/m 1978. Er wordt gesproken over de verspreiding, broedresultaten, biotoop, verplaatsing, leeftijd en sterfte. Ook worden aanbevelingen gedaan voor bescherming en verder onderzoek. Het verslag (52 pag.) kost f 6,90 (incl. f 1,90 porto) en is te bestellen door overnaking van dit bedrag op giro 1036366 t.n.v. Nat. Hist. Genootschap, Maastricht, onder vermelding van 'Kerkuilenverslag'. Zie ook de uitgebreide bespreking in een van de volgende nummers van het Maandblad.

Trektelverslag

T. Joosten, F. Hustings en F. Schepers schreven het verslag van de najaarstellingen in 1978. Er werden tellingen verricht op 13 posten verspreid over Zuid- en Midden-Limburg. Het verslag behandelt de trekwaarnemingen van 92 vogelsoorten. Van een aantal soorten wordt de doortrek in de vorm van grafieken weergegeven. Het verslag kost f 4,40 (incl. f 1,90 porto) en is te verkrijgen door storting van dit bedrag op giro 1036366, t.n.v. Nat. Hist. Genootschap, Maastricht, met vermelding van 'Trek-telverslag 1978'.

ZOOGDIERENWERKGROEP

Op vrijdagavond 10 oktober houdt de zoogdierenwerkgroep een bijeenkomst in het Natuurhistorisch Museum te Maastricht. Iedereen is welkom om 20.00 uur.

In een van de komende nummers van het Maandblad zal informatie te vinden zijn over doel en werkwijze van de Zoogdierenwerkgroep. Het sekretariaat is gevestigd bij Jef Wanders, Einde nr. 11, St. Maartensvoeren (België).

ALGEMENE LEDENVERGADERING

Leden kunnen nu reeds de datum reserveren van de Algemene Ledenvergadering, die dit jaar precies op de zeventigste verjaardag van ons Genootschap gehouden zal worden in het hotel waar destijds de oprichting plaats vond.

In het oktobernummer van ons Maandblad zult U een volledige agenda aantreffen, terwijl een vroeger dan normaal te verschijnen novembernummer een aantal officiële stukken, zoals verslagen en statutenwijzigingen zal bevatten, teneinde aan het officiële gedeelte van de vergadering een zo vlot mogelijk verloop te geven.

Wij rekenen op een grote opkomst
op donderdag 27 november 1980
in het Oranje Hotel, Rijksweg 23, Sittard
(vijf minuten gaans van het Station).